

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ЕТНОПСИХІЧНОГО АРХЕТИПУ «ВІРА» В РОМАНІ О. ІЛЬЧЕНКА «КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ...»

У статті на матеріалі роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа молодиця» розглянуто прояв віри як провідної риси етнічного характеру у житті українців. Здійснено лексико-семантичний аналіз мовних одиниць на позначення релігійності з урахуванням позитивної і негативної конотації. У роботі приділяється увага характеристичі психічних основ українців, що виявляються не тільки в стереотипах поведінки, а й безпосередньо у мові художнього твору. Проаналізовані у цій статті мовно-стильові засоби вираження національного характеру українців свідчить про великий морально-етичний потенціал роману.

Ключові слова: національна мовна картина світу, віра, етнічний характер, козак, етнокультура.

Помирча С.В., Полякова Т.В. Вербализация этнопсихического архетипа «вера» в романе А. Ильченка «Козацькому роду нема переводу...». В статье на материале романа А. Ильченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа молодиця» рассматривается проявление веры как одной из главных черт этнического характера в жизни украинцев. Осуществлен лексико-семантический анализ единиц, которые используются для называния религиозности с учетом положительной и негативной коннотации. В работе уделяется внимание характеристике психических основ украинцев, которые проявляются не только в стереотипах поведения, а и непосредственно в языке художественного произведения. Проанализированные в этой статье языковые и стилистические способы выражения национального характера украинцев свидетельствуют о большом морально-этическом потенциале романа.

Ключевые слова: национальная языковая картина мира, вера, этнический характер, козак, этнокультура.

Pomyrcha S.V., Polyakova T.V. The verbalization of the ethnopyschic archetype «faith» in the O. Ilchenko's novel «Kozatskomu rodu nema perevodu...». The manifestation of faith in the lives of Ukrainians as one of the main features of an ethnic nature is discovered in the article based on the O. Ilchenko's novel «Kozatskomu rodu nema perevodu, або ж Мамай і Чужа Молодиця». The lexical and semantic analysis of words used to name religiosity, considering their positive and negative connotations, is held in the article. In this work the attention is paid to the Ukrainians' mental-foundations characteristic, which are seen not only in behavior patterns, but in the text. This article deals with linguistic and stylistic means of expression of the Ukrainian national character that demonstrate the great moral-aesthetic potential of the novel.

Keywords: national linguistic picture of the world, faith, ethnic character, Cossack, ethnic culture.

В українському мовознавстві й культурології дедалі більше уваги приділяється характеристичі психічних основ українців, що виявляються не тільки в стереотипах поведінки, але й у мові, художній творчості. Роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» в художніх образах виражає духовне багатство народу за допомогою різноманітних мовних засобів.

Дослідження Е. Сепіра, Б. Уорфа про взаємовідношення мовних явищ та соціальних факторів, зв'язки мови й культури привертало увагу мовознавців до національної мовної картини світу. За Е. Сепіром, мова є

«керівництвом до сприйняття соціальної дійсності». Він зазначає, що «люди <...> значною мірою перебувають під впливом тієї конкретної мови, яка стає засобом вираження для суспільства, в якому вони живуть» [5: 229].

Учення про специфіку сприйняття дійсності відповідним етносом, мовний тип соціуму стає можливим завдяки вивченню національної картини світу, що дістало досить широке висвітлення у працях В. Воробйова, І. Голубовської, В. Кононенка, В. Маслової, В. Телії, В. Топорова, Т. Цив'ян. В основу відповідних досліджень авторів покладені ідеї В. Гумбольдта, О. Потебні та їх послідовників, які розглядали закономірності розвитку мови в тісному зв'язку з «народним життям» і «народною психологією», уважаючи, що «через мову все створене народом у минулому впливає на індивіда» [1: 372]. Як відомо, національна мовна картина світу (НМКС) – результат відбиття об'єктивного світу мовною свідомістю конкретної мовної спільноти, конкретного етносу.

Аналіз наукових поглядів на архетип дає нам підстави виділити архетип «Бог» (Мудрий старець), що проявляється в етнопсихічному архетипі «віра», вербалізованому в романі через релігійність українців [4: 22].

Основною рисою етнічного характеру українців (у т.ч. персонажів роману «Козацькому роду нема переводу...») є християнський світогляд і світовідчуття, що відобразилися в пов'язаних із релігією словах та виразах, які відбивають естетичний, етичний та громадянський досвід і обов'язок українців, прагнення свободи в різних розуміннях цього слова – релігійної свободи в тому числі. Дослідники національного характеру виокремлюють серед позитивних рис етносу прагнення до духовного життя (маємо на увазі релігію), причому акцентують увагу на певних особливостях ставлення до релігії, притаманних етнічному характерові українців: «<...> Ставлення українців до Бога є більш внутрішнім і одухотвореним. В українців існує почуття Божої всеприсутності, відбувається внутрішній діалог з Богом» [6: 23], «<...> Для багатьох українців релігійність є радше сентиментально-настроєва, а релігійна практика – це радше зберігання різдвяних та великодніх звичаїв і недільна звичка ходити до церкви, для забезпечення себе на випадок смерті, а часом лише, щоб зустрітися зі знайомими» [7: 58]. Ці цитати, на нашу думку, свідчать передусім про те, що українцям не притаманна фанатична релігійність, для них головніше – відчувати внутрішній духовний зв'язок із Богом, поважати його, завжди знати, що він не просто поряд, а в серці кожного; подекуди навіть важливішою була сама лише наявність віри, про що свідчить і взаємопроникнення язичницьких вірувань та християнської релігії.

За дослідженнями Д. Яворницького, визначальною рисою запорізьких козаків як представників українського етносу, була їхня релігійність: «Риса ця пояснюється самим складом життя їхнього: ніщо так, кажуть, не розвиває в людині релігійного почуття, як постійна війна» [8: 176]. На думку дослідника козаччини, захист віри предків і православної церкви складав одну з підвалин життя запорізьких козаків, «на цьому ґрунті, навіть забувши свою національну ворожнечу, вони ніколи не могли забути образу своєї святині» [8: 176].

У свідомості українців здавна закладені основні морально-етичні релігійні норми життя, порушення яких уважалося гріхом і неприпустимістю,

наприклад: *У визвольній боротьбі українського народу, треба сказати, не останнім клопотом була завжди й чистота православної віри, чистота від католицьких впливів Риму* (3: 127).

Гріх — одна з основних християнських морально-етичних категорій, що означає «порушення заповітів Божих, релігійно-моральних догм, настанов; провина, непорядний учинок» [2: 157]. Страх гріха тримав мораль народу, який жив великою мудрістю: людина чинить зло — Бог карає.

Проте не завжди в уявленні українців узагалі та козаків зокрема уявлення про гріх збігалося з уявленням про нього служителів церкви. Словом **гріх** автор у тексті позначає не відступництво від віри, (що виявляється *дзвони знімати*), а зраду народу під час війни: *Гріх не дзвони знімати <...> а гріх би нам був непростимий — не встояти у цій війні проти ворогів отчизни, проти зрадників нечестивих* (3: 302).

Фразеологічна одиниця **вкусити гріха** — ‘робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятих нормам моралі’ у мікротексті *краще вкусити гріха, ніж потрапити знову в лядську кормигу* передається прагнення волі в українців, що є сильнішим за Божу кару.

Козацьку присягу на вірність перед народом передає фразеологізм **хрест цілувати**: *хоч ми вже в храмі всією громадою хреста цілували — не віддаватись ворогові живцем* (3: 122). Дієсловом **перехрестились** автор позначив не тільки ритуальний рух, а й знак присяги козаків: *Ми ворога подужаємо! — стиха мовив Мелхиседек, і всі перехрестились* (3: 303).

Життя запорізьких козаків на Січі відзначалося своєрідним аскетизмом, «до якого він (козак) дійшов досвідом, а не запозичував зовні» [8: 198 — 200]. Звичай безшлюбності козаків пояснює, насамперед, їхнє військове становище, бо «постійно в гонитві за ворогом..., запорожець не міг, зрозуміло, й думати про мирне родинне життя» [8: 198 — 199].

Безшлюбність козаків автор позначив сполученнями зі стрижневим словом **обітниця** — **свята обітниця, обітниця довічного убозтва, обітниця безшлюб'я, чернеча обітниця, запорозька обітниця**: *Давала козацька сірома і обітницю довічного убозтва, але ж водились між козаками й пани, котрі <...> про обітницю довічного убозтва згадували там не так уже й часто, але порушення обітниць безшлюб'я й цноти кінчались завше страшною розплатою* (3: 111).

Стійкий вираз **свята обітниця** у тексті підкреслює не лише належність Мамаю до запорізьких січовиків, а й характеризує стриманість почуттів до жінки: *І стримувала його дана січовому товариству свята обітниця, котру складалі всі запорожці* (3: 111).

За доведення козацької цноти править вираз з «Опису України» де Біплана — **не знатися з бабами** («нехай із ними справу має сатана, ніж добрий запорожець!»).

Порушення «лицарської цнотливості» передано в тексті синонімічними фразеологізмами **природний гріх, у гречку скакати**: *Бо ж природний гріх той, у гречку скакання, є властивий, насамперед, безпосереднім, сильним і хорощим людям* (3: 111).

Серед найменувань служителів релігії, які вживаються в романі, виокремлюємо такі слова, що в тлумачних словниках мають ремарку «церковне»:

єпископ (вищий духовний чин у християнській церкві), **пастир**, **архірей-владика** (назва вищих чинів духовенства у православних), **вітець** (титул служителя культу), **миряни**, **келійник** (прислужник, помічник архимандрита – настоятеля чоловічого монастиря), **піп** (духовне звання в православній церкві, середня між єпископом і дияконом), **святенник** від святитель – (урочиста назва вищої духовної ієрархії): *Миряни <...> розтупилися перед пастирем, як масло перед гарячим ножем* (3: 303). *Старщував на тій раді сам превелебний владика, єпископ, тобто архирей ... колишній вихованець київської Академії, котра була на ту пору світочем науки задля всього православного світу, – потім – чернець, наречений після посвяти в ієрейський сан вітцем Мелхиседеком* (3: 120), *<...> бо ж не став він святенником і до кожного словечка не доточував мудрости святого письма, як те водиться поміж ученими попами й архиреями* (3: 120).

Слово **чорноризець** – синонім до чернець (члени релігійної громади, які прийняли постриг і дали обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту) – у тексті передає недобррозичливе, гнівливе ставлення мовця до народного духівника: *<...> перебрав на себе цей проклятущий чорноризець (Мелхиседек) обов'язки воєначальника* (3: 127), – де негативна семантика підкреслюється епітетом **проклятущий**.

О. Ільченко в романі широко використовує також іншу лексику релігійної сфери:

– пов'язану з богослужінням: *<...> Допоможи скарати, господи праведний, довготерпеливий і многомилосердний* (3: 303), *Амінь! – проголосив єпископ* (3: 303);

– на позначення частин Божого храму: **амвон** (підвищення в церкві перед так званими царськими вратами, з якого виголошуються проповіді): *... Спустився (Мелхиседек) з амвона й простував через собор* (3: 303), **крилас** (у церкві підвищене місце для хору, читців із правого та лівого боку від середніх дверей вітвара): *Коли Омелько, ставши на криласі, заспівав разом з іншими співаками псалом сто сороковий* (3: 284);

– найменування предметів християнського обряду: **запорозька ікона** (ікона – живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Бога або святого, якому поклоняються віруючі; образ): *Єпископ <...> спустився з амвона..., провз велику запорозьку ікону, де червоножупанні січовики, <...> дивились вгору на діву Марію, а від уст кошового тяглась до неї стрічка з написом: «Молимося, порятуй нас од усякого зла, од війни, од непроханих друзів»* (3: 303);

– назви церковних свят, пов'язані з дохристиянськими віруваннями – **Зелені свята**, **Клечальний тиждень**, що вказує на часову визначеність подій: *То й питали в пана полковника <...> про дні Зелених свят; Буцим причепиться нечиста сила, якщо на Клечальному тижні попрацює задля війни* (3: 303); *на Зелених свята мирославці байдики бити не будуть* (3: 304).

У мові роману автор використовує одиниці, пов'язані із католицькою вірою, наприклад, назви споруд: *Долинала пісня й до вишгорода, який нависав над городом руїнами домініканського монастиря* (3: 116); найменування католицького обряду: *Круг костьолу його (шляхетський меч) носили, щоб дав бог*

викоренити всю вільну Русь (3: 116); назва католицької віри: **Посполиті**, *весьє народ український – ставали на заваді Однокрилові* (3: 117); найменування служителя релігійного католицького культу: *Пана Купу, котрий давно вже став потаємним католиком, – <...> єпископ драгував своєю непримиренністю* [3: 127]. Це, на нашу думку, ілюструє й таку рису етнічного характеру українців, як терпимість і до інших народів, і до інших релігій.

Народну любов, повагу та довіру до старшини – представника православної віри й воєначальника (у романі автор не розмежує ці поняття) у місті передають сполуки **владика духовний**, **превелебний владика**, **духовний вітець**: *Ба навіть радувало, що став на чолі оборони міста їхній владика духовний* (3: 121), *<...> Підсобляли своїм словом розгніваному мирославському владичі, духовному вітцеві й воєначальникові* (3: 121), *Старшинував на тій раді сам превелебний владика* (3: 120) – де епітет **духовний** підкреслює внутрішній високоморальний психологічний світ героя.

Фразеологізми в тексті передають не тільки риси православного духівника-захисника, а й власне ставлення автора; розкривають такі ознаки, як розум і сміливість: *Владика духовний, котрого бог не обійшов ні розумом, ні військовим хистом* (3: 120); *Всі вони вірили <...> і в ратний талант єпископа, як вірили в правоту святого діла* (3: 116); витримка: *Отець Мелхиседек, у многомилосердного бога терпіння благаючи, похмуро спорив з паном Демидом* (3: 121); доброта та повага до людей: *Отець Мелхиседек, досі не позбувшись давнешніх запорозьких звичок, звертався до мирян з такими від серця словами...* (3: 121).

Незважаючи на те, що роман «Козацькому роду нема переводу...» був написаний у час офіційного нігілістичного ставлення до релігії, тема боротьби за православ'я звучить досить помітно. У мові твору це виявляється в наявності слів на називання представників духівництва, храмів, церковних відправ, свят, а також релігійних норм. Релігійно-християнська лексика, будучи важливим складником мови роману, її функціонально-семантичні особливості безпосередньо пов'язані зі специфікою художнього методу письменника, його світоглядом, у якому релігійність для українця – одна з провідних рис національного характеру.

Отже, вербалізація етнопсихічного архетипу «віра» виявляється в наявності слів, що належать переважно до конфесійного стилю, церковних відправ, свят, а також релігійних норм та описують не тільки православну релігію, а й католицьку, що підтверджує думку науковців про притаманність українцям терпимості до інших народів та релігій.

Проаналізовані в цій статті мовностильові засоби вираження національного характеру українців свідчать про великий морально-етичний потенціал твору, вимагають подальшого вивчення засобів вербалізації моральних і вольових якостей у творі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт; [пер. с нем. языка. сост., общ. ред. и вступ. ст. А.В. Гульги, Г.В. Рамишвили]. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с. (Языковеды мира). 2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К., 2006. 3. Ільченко О.Є. Козацькому роду

нема переводу, Або ж Мамай і Чужа Молодиця: (український химер. роман з нар. уст): [роман] / О. Є Ільченко . – К., 1979. 4. **Помирча С.В.** Вербалізація етнопсихічних архетипів у романі Олександра Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» [текст]: дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Помирча Світлана Вікторівна. – Харків, 2009. – 205 с. 5. **Сэпир Э.** Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сэпир; [пер. с англ. под ред. и с предисл. А.Е. Кибрика]. – М. : Изд. группа «Прогресс»: Универс, 1993. – 655 с. – (Филологи мира). 6. **Українці:** Історико-етнографічна монографія: у 2 кн. / [Л. Артюр, В. Балушок, В. Баран та ін.]; / за наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне, 1999. – Вип. 2. – 541 с. 7. **Юнг К.Г.** Архетипы коллективного бессознательного / К.Г. Юнг // Психология бессознательного. – М. : Когито-Центр, 1996. – 352 с. 8. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків // Запорожці: До історії козацької культури / [упорядк. тексту, передм. І. Кравченка; упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка]. – К., 1993.